

U spirali zločina: balkanski ratovi

Dubravka Stojanović
07.05.2009.

„Dan velikog obračuna“, „ostvarenje zavetne misli“, „osveta Kosova“, „nastavak borbe za krst časni i slobodu slavnu“, „najpopularniji ratovi u srpskoj istoriji“... To su neki od načina na koje su Balkanski ratovi opisivani u istorijskim izvorima i u kasnijoj historiografskoj literaturi o njima. Slavljeni su, bar u Srbiji, kao revanš za poraz u Kosovskoj bici, ispravljanje tada nanete nepravde, vraćeni dug knezu Lazaru... Razumeli su se kao ostvarenje istorijskog prava, pa su, tako ušli i u današnju argumentaciju Srbije u diskusijama o nezavisnosti Kosova.

Podsetimo se, najpre, šta se tada dogodilo. Prvi balkanski rat počeo je u oktobru 1912. godine i u njemu su se sukobile vojske Srbije, Grčke, Bugarske i Crne Gore s turskom vojskom. Cilj toga rata bilo je rešenje nasleđa Osmanskog carstva na Balkanu. Pošto se ambiciozne mlade nacionalne države nisu mogle dogovoriti o podeli etnički izmešanog prostora, došlo je, samo nekoliko meseci po završetku prvog rata, do izbijanja drugog balkanskog sukoba. U njemu su se karte drukčije promešale, saveznici i protivnici iz prvog rata zamenili su mesta. Tada, u leto 1913. godine su, na jednoj strani, bili Turska, Srbija, Crna Gora, Grčka i Rumunija, a na suprotnoj - Bugarska. Rat je završen porazom Bugarske i novom preraspodelom ranije osvojenih teritorija.

Najveći problem među saveznicima bila je „podela plena“. Srbija i Bugarska su teškom mukom, posle višegodišnjih „crtanja mapa“, početkom 1912. godine, došle do dogovora o budućoj granicnoj liniji koja je trebalo da dijagonalno podeli Makedoniju od Krive Palanke do Ohrida. Oblasti severno od te linije trebalo je da pripadnu Srbiji, dok je južni deo bio namenjen Bugarskoj. Između te dve oblasti ostala je „sporna zona“ o kojoj se nije mogao postići dogovor. Da pregovori ne bi propali, obe države su prihvatile da se, posle rata, ruski car pozove kao arbitar i da on odredi kome sporni prostor treba da pripadne. Time su same sebi ograničile suverenost i umešale Velike sile u svoje odnose, dajući im ulogu sudije u međusobnim sukobima oko „meda“.

U isto vreme, tokom pregovora vođenih o sklapanju Balkanskog saveza, Bugarska i Grčka nisu ni uspele da dođu do savezničkog ugovora. One su imale pretenzije na iste prostore Makedonije i Trakije, naročito na Solun. To je, već u startu, značilo da ce njihovo razgraničenje posle rata biti prepušteno međusobnoj otimačini ili, ponovo, presudi Velikih sila. Dogodilo se i jedno i drugo.

Balkanski ratovi koji su stali u vreme kraće od godinu dana, ostavili su strahovite posledice po najveći broj balkanskih naroda. Turska je te ratove doživela kao jednu od najvećih trauma svoje moderne istorije, gubitak svojih najzapadnijih i najrazvijenijih evropskih provincija. To je trauma koja se u historiografiji i u udžbenicima istorije u Turskoj prećutkuje, ali koja je bila važan „kvasac“ modernog nacionalizma u toj zemlji.

U bugarskom slučaju, trauma je još mnogo dublja. Ti događaji doživljeni su, a i do danas interpretirani, kao podela „bugarskog nacionalnog bića“, kao izdaja saveznika, na prvom mestu Srbije, koja je, po tom viđenju otela polovinu „bugarske teritorije“ i prepolovila bugarski narod (u koji se računaju i Makedonci). Bio je to izvor trajnog nezadovoljstva i nacionalne frustracije koji su Bugarsku, u pokušajima da promeni nastalo stanje, i u Prvom i u Drugom svetskom ratu, suprotstavili

većini njenih balkanskih suseda i stavili je u tabor poraženih. Trauma je time bila samo još više produbljena.

Albancima su Balkanski ratovi doneli izuzetno veliku promenu. Stvorena je nezavisna država Albanija, ali je teritorija Kosova, posle uspešnih ofanziva srpske vojske i odluka mirovne konferencije velikih sila, pripala Srbiji. Ta okolnost stvorila je duboku frustraciju u albanskom nacionalnom pokretu, pa se i danas, u udžbenicima istorije i na Kosovu i u Albaniji, predstavlja da je, kako piše, nepravednom odlukom velikih sila, albanski narod 1913. godine pocepan na dva dela. Bio je to temelj težnji albanskog naroda za otcepljenjem od Srbije i ujedinjenjem s matičnom državom tokom XX veka, što je neprestano opterećivalo i pogoršavalo odnose dva naroda.

U istorijskom pamćenju u Makedoniji, Balkanski ratovi imaju posebno malignu ulogu. Shvataju se kao najbolji dokaz gramzivosti svih susednih naroda čiji su „nacionalni interesi“ bili, svi do jednog, formulisani na račun makedonske teritorije. Drugi rat je i izbio zbog neslaganja oko razgraničenja na toj teritoriji, a sve se završilo podelom Vardarske, Pirinske i Egejske Makedonije između Srbije, Bugarske i Grčke, pa je ideja o objedinjavanju tih oblasti postala osnova makedonskog velikodržavnog sna tokom XX veka.

Ukratko, Balkanski ratovi stvorili su nacionalu frustraciju gotovo kod svih naroda koji su u njima učestvovali. Svakome je ostao makar mali deo neostvarenih želja, što je kod svih ojačalo velikodržavne pretenzije. Na njima su se, tokom čitavog XX veka, zasnivali separatistički i iredentistički pokreti, što je bilo jedan od bitnih faktora nestabilnosti regiona. Čak i one države koje su se smatrale dobitnicima, kao što su bile Srbija, Grčka i Crna Gora, ostale su nezadovoljne, jer njihove maksimalne želje nisu bile ostvarene. Zbog toga je u njima održavan utisak „neobavljenog posla“, što je značilo stalno podgrevanje ideje o neophodnosti novih konflikta.

Istovremeno, Balkanski ratovi su produbili konflikte umešanih država s velikim silama. Sve nacionalne elite optužile su vodeće države Evrope za zavereničko delovanje „baš protiv nas“. One su bile krive što „nismo dobili više“, što su „oni drugi dobili ono što je naše“, što „naš narod još nije oslobođen“. Takvo razumevanje uloge velikih sila i svog odnosa s njima, vodilo je te narode u dalje nesporazume sa svetom, pa su se njihove elite, u pokušajima međunarodne komunikacije, ponašale nezgrapno, arogantno i nerazumno. Time su nacionalne frustracije bivale još dublje. „Svet“ je bio kriv za sve, a mali balkanski narodi odvajali su se od koncepta odgovornosti, čime se racionalno suočavanje s realnošću ostavljalo za neka druga vremena. „Večiti krivac“ je bio pronađen u velikim silama, a „srdita nemoć“ postala je najčešći oblik ponašanja nacionalnih elita balkanskih država, posebno u čestim svetskim i regionalnim krizama koje je doneo XX vek.

To bolno iskustvo koje su prošli balkanski narodi pokazalo je da ratom postavljenim državnim granicama niko nije bio zadovoljan. Budući da su sve države u ratove krenule s idejom pribavljanja što veće teritorije, svako proširenje nužno se razumelo kao nedovoljno i bilo je daleko od snova o velikoj državi. Posebno je ta realnost bila daleka od izmaštanih državnih granica koje su bile zasnovane na konceptu „istorijskog prava“. Svaka je, naime, balkanska nacija vezivala svoj nacionalni san za neki trenutak u prošlosti, uglavnom u Srednjem veku, za trenutak kad su njihove države dostigle svoju maksimalnu veličinu. Za nerealnošću tog koncepta nije zaostajao ni onaj koji se pozivao na „etničko načelo“, jer, na etnički izmešanom Balkanu, pogotovo u situaciji kada sve nacije još nisu bile u punoj meri formirane, nije bilo moguće povući liniju koja bi svakog zadovoljila i koja kasnije ne bi izazvala nezadovoljstvo i iredentizam.

Zato je svaki rat na Balkanu vodio u novi rat, svaka podela u novu podelu. To nije bila posledica zle sudbine ili nekog čudnog i iracionalnog usuda koji dovodi do „balkanizacije“, odnosno udrobljavanja prostora. Reč je o sasvim logičnoj i jedinjoj mogućoj posledici pokušaja stvaranja etničkih država na etnički mešovitom tlu. Takav program nužno vodi neprestanom cepanju prostora, jer se „etnička čistota“ ne može postići. Sve dok je takva logika na snazi, a državni programi usklađeni s njom (što je još uvek u Srbiji aktuelno i u programu otcepljenja Republike Srpske od Bosne i u slučaju pokušaja podele Kosova) usitnjavanje prostora će se nastaviti, pa će, umesto da, u skladu sa snom, bude sve

veća, država biti sve manja. Time ćemo dobiti dva moguća rezultata: ili će se povećati broj iredentističkih pokreta, ili će se, što je poslednjih decenija bio srpski slučaj, povećati broj izbeglica u matičnoj državi.

Drugo što se može naučiti iz Balkanskih ratova jeste tip sukoba koji se reprodukuju na tom području. Naime, iz prethodne ideje „stvaranja etnički čistih država“ jedino što može da proistekne jesu etnička čišćenja i masovni zločini. Oni nisu slučajan proizvod rata, niti posledica ratnih dejstava. Oni su suština te vrste ratova, oni su njihov najvažniji deo, jedini mogući proizvod ideologije stvaranja nacionalnih država na Balkanu. Ni u ovom slučaju nije reč o „prirodi tih naroda“, njihovoj urođenoj surovosti ili „genetskoj genocidnosti“. Reč je, ponovo, o nužnom proizvodu nacionalističke ideologije. Kako je XX vek proticao, tako su ciljevi stvaranja velikih država sve više potiskivani na račun ideje o stvaranju čistih država. Etnička i verska čistota države postala je opsesivni cilj, koji je u sebi, kao svoj najvažniji deo, imao nestanak onih „drugih“, naroda s kojima delimo taj prostor. S vremenom su samo mašta i razvoj tehnologije te zločine učinile raznovrsnim. Ali, bilo da se radilo o bacanju leševa u jame ili da je rešenje nalaženo u njihovom pohranjivanju u hladnjače, suština je ostala nepromenjena.

Balkanski ratovi doneli su masovne zločine nad civilima koji su šokirali tadašnji svet. Bio je, to istovremeno, i jedan od prvih medijski praćenih ratova, jer su, posle Burskog rata u Južnoj Africi, novinari prvi put išli s vojskama i izveštavali o stanju na frontovima. Izveštaji o masovnim zločinima nad civilima brzo su stigli u svet. Pratili su ih i izveštaji diplomatskih predstavnika zapadnih zemalja koji se danas nalaze u arhivima i mogu se pročitati. Kao reakciju na te vesti, Karnegijeva fondacija poslala je posebnu komisiju koja je ispitivala zločine i čiji je izveštaj objavljen na više stotina strana. Te vesti zgрозile su svet, predstava o „divljim Balkancima“ bila je potvrđena. Tačno je da je ta slika bila cinična, u tom smislu, što je, kako je napisala Marija Todorova, svet samo godinu dana kasnije proizveo do tada nezamislivu klanicu u rovovima Prvog svetskog rata. To jeste tačno, ali problem je u tome što je tip zločina na Balkanu bio drugačiji, što po svom karakteru nije bio uporediv s onim što se dogodilo u Evropi nešto kasnije, ma koliko da je to bilo surovo i krvavo.

Prvi cilj balkanskih vojski bio je da se prošire granice nacionalnih država na račun Turske i da zajedno sa starom carevinom s Balkana ode i muslimansko stanovništvo. Bio je to već i deo prethodnih iskustava. Naime, posle Velike istočne krize, kada je Srbija dobila veliko teritorijalno proširenje na jugu, te teritorije napustilo je oko 70.000 podanika muslimanske vere, među kojima najveći broj Albanaca. Bila je to i odmazda za prethodni odnos u kome su hrišćani bili potčinjeni u Osmanskom carstvu. Time je, kako u svojoj knjizi „Istorija Srbije od 19. do 21. veka“, kaže Holm Zundhauzen, počeo đavolski krug uzajamnih proganjanja koji će označiti srpsko-albanske odnose u sledećem veku. Ti Albanci većinom su naselili teritoriju Kosova, gde su se svetili lokalnim Srbima zbog proterivanja iz oblasti koje su pripale Srbiji. Godine 1913, u novoj spirali zločina, to će se okrenuti protiv njih.

Dodatni problem bio je u tome što do iseljavanja stanovništva nije moglo doći samo od sebe, niti su civili mogli tek tako krenuti za vojskom koja se u haosu povlačila. Radilo se pretežno o poljoprivrednom stanovništvu koje ne napušta lako svoju zemlju i stoku, stanovništvu koje nije lako pokretno. Otići sa zemlje značilo je izgubiti sve, tako da odluka o masovnom odlasku nije mogla biti sasvim spontana. Bilo je potrebno naterati stanovništvo na izbeglištvo, a to se činilo sredstvima nama veoma poznatim iz kasnijih etničkih sukoba u bivšoj Jugoslaviji. Najčešće se to dešavalo tako što su vojničke čete updale u sela i palile kuće. Karnegijeva komisija utvrdila je da je 80 odsto muslimanskih sela na teritorijama na kojima su nastupale vojske hrišćanskih zemalja bilo zapaljeno. Zabeleženi su i slučajevi u kojima su vojske ulazile u naselja, odvajale muškarce od žena i dece, pa ubijale, redom, samo jednu od tih grupa, ili obe. Često su te zločine činili udruženi vojnici savezničkih balkanskih država. Posebno je zabeležen slučaj u Strumici, gde su zajedno jedan srpski major i trojica bugarskih oficira išli od kuće do kuće s jednim svedokom koji je potvrđivao „krivicu“ budućih žrtava. Računa se da je naj način ubijeno između 3 i 4 hiljade ljudi u širem regionu Strumice. Posle toga, sudeći po Karnegijevoj komisiji, bugarskim oficirima je bilo suđeno, dok je srpski major prošao nekažnjeno.

Posle te prve faze u kojoj su balkanski saveznici rešavali probleme osmanskog nasleđa, došlo je, ponovo sasvim logično, do međusobnih sukoba i međusobnih proterivanja. U zamišljenim etničkim državama nisu se mogli naći pripadnici drugih naroda, pa je počelo, s istim žarom i istim metodama, isterivanje hrišćanskog stanovništva. Mnogo je zabeleženih zločina u kojima su učestvovali „svi protiv svih”. Jedan od najpoznatijih je masakr koji su nad grčkim stanovništvom mesta Doksat izvršile savezničke bugarske trupe. U mestu od 270 kuća, ostalo je samo 30, dok je oko 600 stanovnika ubijeno.

Bilans Balkanskih ratova u Srbiji mogao bi se ovako svesti: računa se da je iz srpske vojske izbačeno oko 158.000 vojnika. Potrošeno je oko 370 miliona dinara za 10 meseci rata, što je bilo trostruko više od državnog budžeta za tu, 1912. godinu. Značilo je to novo zaduživanje srpske države, ali i njeno novo zaostajanje, jer je novac, ponovo, umesto u školstvo, zdravstvo, saobraćaj ili infrastrukturu otišao u rat. Uz to, oko milion vojnika je godinu dana bilo pod oružjem, što je, u poljoprivrednoj zemlji, značilo gotovo potpuni zastoj svake privredne delatnosti. Bez muške radne snage primitivno obrađivana zemlja nije mogla biti te godine obrađena. Srbija je svoju državnu teritoriju povećala za 81 odsto i dobila je oko 1,3-1,4 miliona novih stanovnika. Od tog stanovništva tri četvrtine govorilo je albanski. Posle žestokih okršaja, računa se da je oko 20.000 Albanaca izgubilo život, a da je izbeglo ukupno 60.000 pripadnika muslimanske vere.

Odnosi između srpskog i albanskog stanovništva bili su trajno narušeni, a poverenje nikada kasnije nije uspostavljeno. Istorijsko pamćenje bilo je, zbog toga, važan faktor u sukobima na Kosovu devedesetih godina. Nasilje koje se tada dešavalo treba posmatrati kao deo spirale mržnje na tom prostoru. I ponovo: ta mržnja nije endemska, ona je istorijska. Nacionalizmi su hranili ratove, a ratovi nacionalizme. Podržavajući svoje istorijske mitove, nacionalne elite održavale su mržnju u „stalno gorućem stanju”, jer im je ona obezbeđivala uspešnije vladanje u siromašnim i nejakim društvima. Malo je učinjeno da se poverenje stekne, da se formira jedna moderna politika koja bi Srbima i Albancima omogućila uspostavljanje novog tipa odnosa, izmaknutog iz spirale koja ih je vukla u „konačni rat”.

Bio je to samo deo bilansa „najpopularnijeg rata” u srpskoj istoriji. Izuzev isterivanja Turske iz većeg dela njenih balkanskih poseda, nijedno pitanje budućeg uređenja tog prostora nije rešeno, dok su mnoga novotvorena postala temelj budućih sukoba. Ratovi koji su sledili delovali su kao fatalnost. Ali, su, zapravo, bili sasvim logični. Oni zakonomerno proizlaze iz nacionalističkih ideologija. Jedan rat proizvodio je drugi, jer se cilj nije mogao postići. Usitnjavanje teritorija vodilo je daljem usitnjavanju. Zločin je vodio u novi zločin.

To je jedina moguća posledica određenog tipa nacionalnih programa, koji su, još u velikoj meri, i posle svih poraza, živi i u dobrom su zdravlju. I sve dok svest o potrebi širih integracija, zasnovanih na ekonomskim interesima, ne nadvlada nacionalne opsesije, terapije neće biti. I sve dok politika ne počne da se zasniva na sasvim izmenjenom sistemu vrednosti, u kome će život i prava pojedinaca, kao i razvoj društva i privrede biti prioritetni ciljevi, ta društva gušiće se uvučena u vir nerazvijenosti i konflikta. A taj vir, kao što je poznato, vuče ih na samo dno.